

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος:
*Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι:
Συμβολή στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης
στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,*
Έκδοση Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας
της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος,
Αθήνα, 1989, σελ. 533

Η ιστορία της Οικονομικής Επιστήμης ή η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως, που αποτελεί ανεξάρτητο ερευνητικό κλάδο της Οικονομικής Επιστήμης, δεν είχε απασχολήσει ούτε είχε προκαλέσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των οικονομολόγων για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως υπάρχουν Οικονομικές Σχολές, στο πρόγραμμα των οποίων δεν αναφέρεται το μάθημα με συνέπεια, ώστε οι απόφοιτοί τους να μην έχουν γνώση της εξελίξεως και διαμορφώσεως της οικονομικής σκέψεως. Η κατάσταση άρχισε βαθμιαία να μεταβάλλεται από τις αρχές της δεκαετίας του '70 με την ονομαζόμενη «κρίση» της οικονομικής επιστήμης, την υποχώρηση της κευνσιανής θεωρίας και την μετατόπιση του κέντρου βάρους της οικονομικής πολιτικής σε πολιτικές της προσφοράς χρήματος.

Με τον τρόπο αυτό άρχισε να προκαλείται ένα ενδιαφέρον, το οποίο ολοένα και αυξάνει, για την εξέλιξη της οικονομικής σκέψεως.

Δυστυχώς, όπως εύστοχα σημειώνει και ο συγγραφέας στην Εισαγωγή (σελ. 28) το ενδιαφέρον των οικονομολόγων στην Ελλάδα για την ιστορία της οικονομικής σκέψεως είναι μικρό. Ακόμα χειρότερα παρουσιάζονται τα πράγματα για την μελέτη της προαγωγής και εξελίξεως της Οικονομικής Επιστήμης στην Ελλάδα μετά τη σύσταση του Ελληνικού Βασιλείου (1828), ή καλύτερα μετά την ίδρυση της πρώτης έδρας Πολιτικής Οικονομίας στη χώρα μας στη Νομική Σχολή (1837).

Προσπάθειες βέβαια έγιναν από μεμονωμένους ερευνητές για την διερεύνηση της εξελίξεως των οικονομικών ιδεών· οι εργασίες αυτές είτε έχουν έναν ενημερωτικό-περιγρα-

φικό χαρακτήρα για την Οικονομική Επιστήμη στη Νεώτερη Ελλάδα, είτε αποτελούν βιογραφικά σημειώματα και εργογραφίες ορισμένων οικονομολόγων όπως του Ν. Γουναράκη (1853-1931)¹, του Ι. Ζωγράφου (1844-1925)², του Α. Ανδρεάδη (1876-1935)³, του Δ. Καλιτσουνάκι (1888-1982)⁴ κτλ.

Η παρούσα μελέτη, που αποτελεί βελτιωμένη έκδοση διδακτορικής διατριβής (σ. 24), πραγματεύεται την οικονομική σκέψη του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα με κύριο άξονα ένα κορυφαίο οικονομικό γεγονός: την Παγκόσμια Οικονομική κρίση του 1929. Μια κρίση που έκανε εμφανή τα συμπτώματά της και στην ελληνική οικονομία και αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και συζητήσεων των πανεπιστημιακών οικονομολόγων, τεχνοκρατών της εποχής και πολιτικών.

Η οποιαδήποτε οικονομική δοξασία (Doctrine) κυοφορείται, αναπτύσσεται και θεμελιώνεται μέσα στο κατάλληλο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Του κανόνα αυτού δεν εξαιρείται και ο συγγραφέας, ο οποίος στο πρώτο μέρος «Η Ελληνική Οικονομία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου» (σ. 39-98), περιγράφει περιληπτικά τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο.

Σημαντικά γεγονότα της περιόδου στον οικονομικό τομέα είναι ο εκσυγχρονισμός τους φορολογικού μας συστήματος με τους νόμους (1640, 1641 και 1642) του 1919, το έλλειμμα του προϋπολογισμού και η πρωτότυπη σε διεθνή κλίμακα προσπάθεια του Πρωτοπαπαδάκη για την κάλυψή του με το νόμο της 25.3.1922.

Η Μικρασιατική Καταστροφή (Σεπτέμβριος 1922), η οποία σηματοδοτεί την μεσοπολεμική περίοδο, αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη της Μεγάλης Ιδέας και την απαρχή νέων δεινών

για το Ελληνικό Κράτος.

Με τη συνθήκη της Λωζάνης (30.1.1923) πραγματοποιείται η ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στις εμπόλεμες χώρες, όμως οι αποζημιώσεις που κατεβλήθησαν δεν ανταποκρίνονταν στην περιουσία των Ελλήνων, με αποτέλεσμα ν' αναγκασθεί η χώρα να προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας (σ. 62-64) δεν αναφέρεται αναλυτικά στα δάνεια που χορηγήθηκαν στη χώρα μας, όπως το Προσφυγικών ονομαστικού κεφαλαίου £ 12.300.000, από το οποίο £ 7.500.000 εξεδόθη στο Λονδίνο και 2.500.000 στην Αθήνα, συνολικά £ 10.000.000, ενώ το υπόλοιπο ποσό των £ 2.300.000 εξεδόθη στη Ν. Υόρκη σε £ 11.000.000 με ορισθέντα τόκο 7% πληρωτέον σε χρυσό με εξαμηνιαία τοκομερίδια και απαλλαγμένο από κάθε φόρο.⁵

Η παγκόσμια οικονομία κλυδωνίζεται από την Μεγάλη Ύφεση του 1929, τα αποτελέσματα της οποίας θα γίνουν αισθητά στην Ελλάδα το 1932, όταν στις 26.4.1932 θα κηρυχθεί η πτώχευση (σ. 70-72).

Η φιλολογία που αναπτύχθηκε σχετικά με τα αίτια της οικονομικής κρίσεως από τους πανεπιστημιακούς και μη οικονομολόγους αποτελεί το δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος του έργου: «Η κρίση του 1929 και η οικονομική σκέψη στην Ελλάδα» (σ. 99-470).

Η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών και η συνείδηση της ανάγκης της επιστημονικής θεωρίας προϋποθέτουν την εξέλιξη του κοινωνικού βίου από απλούστερες σε περισσότερο σύνθετες μορφές, από τις οποίες γεννώνται τα αντίστοιχα προβλήματα τα οποία κεντρίζουν την σκέψη. Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα το κυριότερο αίτιο καθυστερήσεων των οικονομικών

σπουδών στην Ελλάδα, όπως σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 103-104), ανευρίσκεται στην απλή μορφή, την οποία ενεφάνιζε ο οικονομικός Βίος και η γενικότερη οικονομική δραστηριότητα. Οι απόψεις του συγγραφέα για τον βαθμό εξελίξεως των οικονομικών σπουδών στην Ελλάδα πρωτοδιατυπώθηκαν από τον Νικόλαο Γουναράκη⁶, ο οποίος διαδέχθηκε τον Σούτσο στην έδρα της Πολιτικής Οικονομίας στη Νομική Σχολή Αθηνών.

Οπωσδήποτε η κατάσταση θα αλλάξει ριζικά στη δεκαετία του '20 με την ίδρυση της Ανωτάτης Σχολής Εμπορικών Σπουδών (Ν. 2191/1920), η οποία από το 1926 θα μετονομασθεί σε Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, την ίδρυση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης (1928) και την ίδρυση επιστημονικών περιοδικών από πανεπιστημιακούς και μη, με σημαντικότερο το «Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» που θα ιδρυθεί το 1921 από τον τότε υφηγητή της Νομικής Σχολής Δ. Καλιτσούνακι και θα συνεχίζεται να εκδίδεται ανελλιπώς για 50 συνολικά χρόνια (1921-1971).

Μετά από μια περιληπτική περιγραφή των δύο θεωριών προσδιορισμού της τιμής του συναλλάγματος και των θεωριών των αιτιών των οικονομικών κρίσεων (σ. 115-138) στη διεθνή βιβλιογραφία, προχωρεί συστηματικά ο συγγραφέας με την εξέταση των ιδεών των Ελλήνων Πανεπιστημιακών οικονομολόγων του 19ου αιώνα, Σούτσο, Τρικαλιώτη, Καζάζη, Γουναράκη (σ. 138-150) και στη συνέχεια προσεγγίζει τις ιδέες των Πανεπιστημιακών Ανδρεάδη, Βαρβαρέσου, Σπουργίτη, Χαριτάκη, Τουρνάκη, Κορώνη (σ. 150-169).

Θα πρέπει να διορθώσουμε τον συγγραφέα σε σχέση με ορισμένες πληροφορίες που παρέχει για τις σπουδές και τη δραστηριότητα ορισμένων Πανεπιστημιακών.

Έτσι ο Χαριτάκης διορίσθηκε καθηγητής το 1923—και όχι το 1933—ενώ το διδακτορικό του το έλαβε στην Οικονομική Σχολή της Λειψίας το 1908, μαθητεύοντας στον Karl Bücher (1848-1930).⁷

Οι ιδέες του Ανδρεάδη για την οικονομική κρίση του 1929, όπως δημοσιεύθηκαν στο ιταλικό περιοδικό «Econopia» (1931)⁸ και στο «Εργασία»⁹, υποστηρίζουν τον καθοριστικό ρόλο που θα παίξουν οι χώρες της Άπω Ανατολής (σ. 152). Είναι πραγματικά σκέψεις προφητικές, αν αναλογισθεί κανείς πως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι χώρες αυτές έχουν καταλάβει ένα μέρος της παγκόσμιας παραγωγής και του διεθνούς ανταγωνισμού.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως τις ιδέες του αυτές θα ενστερνισθεί ο τότε υφηγητής του Ανδρεάδη και μετέπειτα διάδοχός του, στην έδρα της Δημοσίας Οικονομικής της Νομικής Σχολής Αθηνών, Άγγελος Θ. Άγγελόπουλος¹⁰.

Ο επιστημονικός προβληματισμός στην οικονομική επιστήμη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά και μεταγενέστερα, θα επικεντρωθεί σε τέσσερις πανεπιστημιακούς, τους οποίους αναφέρουμε με τη σειρά του συγγραφέα: Ξ. Ζολώτας, (σ. 171-208), Π. Χριστοδουλόπουλος (σ. 209-236), Δ. Στεφανίδη (σ. 246-265) και Δ. Καλιτσούνακι (σ. 265-289). Λεπτομερώς παρακολουθείται η οικονομική σκέψη εκάστου των προαναφερθέντων οικονομολόγων, τονίζονται τα ρεύματα που επέδρασαν σ' αυτούς και σημειώνεται πως «ο εκλεκτικισμός, ο

νεοκλασικισμός, ο ιστορισμός και ο εξελικτικός σοσιαλισμός αντιπροσωπεύονται σε κάθε ένα συγγραφέα»¹¹ αντίστοιχα (σ. 171).

Κοινό χαρακτηριστικό των οικονομολόγων που μελετώνται, πλην του Ζολώτα, είναι η νομική τους παιδεία.

Αναφορικά με τον ακαδημαϊκό Ξενοφώντα Ζολώτα (1904-) σημειώνεται η επίδραση του Σουηδού Cassel και η αρνητική στάση απέναντι στον Keynes, ενώ εξαιρείται το πλούσιο έργο του που καλύπτει μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Ως προς τον χαρακτηρισμό που αποδίδεται σ' αυτόν ως «Πρύτανη των οικονομικών επιστημών» μεταπολεμικά (σ. 172), δε θα συμφωνήσουμε – τούτο, γιατί ο χαρακτηρισμός θα πρέπει ν' αποδοθεί στον Δ. Καλιτσουνάκι, γιατί παρουσίασε ένα πολύ μεγαλύτερο σε όγκο έργο και κυρίως ανέδειξε πλείστους μαθητές στα 38 χρόνια της έντονης και εποικοδομητικής διδασκαλίας του στην ΑΣΟΕΕ, ΠΑΣΠΕ και Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹¹

Όσον αφορά τον Πίνδαρο Χριστοδουλόπουλο, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως «η επιστημονική βιογραφία του παρουσιάζει μεγάλα κενά» (σχ. 209).

Ο Πίνδαρος Χριστοδουλόπουλος γεννήθηκε στο Αίγιο το 1896 και πέθανε στην Αθήνα το 1971. Πήρε πτυχίο από τη Νομική Σχολή Αθηνών το 1918 με μεγάλη καθυστέρηση λόγω του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου¹². Ο χαρακτηρισμός που αποδίδει ο συγγραφέας, πως ο Χριστοδουλόπουλος «έδωσε σημασία όσο κανείς άλλος στη θεωρητική συγκρότηση των φοιτητών του, δίνοντας πρώτος ο ίδιος με τα κείμενα του το παράδειγμα της θεωρητικής αρτιότητας, της λεπτομερούς ανάπτυξης και της ακριβούς έκφρασης» (σ. 209), επιβεβαιώνεται

πλήρως από τους μαθητές του, που τιμώντας την μνήμη του αφιέρωσαν Επιστημονική Επετηρίδα της ΑΣΟΕΕ (1986), υπογραμμίζοντας τη θεωρητική κατάρτιση του Χριστοδουλόπουλου.

Ο Δημοσθένης Στεφανίδης (1895-1975) θα παραμείνει σαν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της παραδόσεως του Γερμανικού ιστορισμού στη χώρα μας (σ. 236), θα είναι οπαδός του εθνικοσοσιαλισμού (σ. 263), θα κρατήσει όμως και κριτική στάση, όσον αφορά στην εφαρμογή των εθνικοσοσιαλιστικών ιδεωδών σε άλλες χώρες, πλην της Γερμανίας¹³. Εντύπωση προκαλεί, όπως εύστοχα σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 264-65), πως ο Στεφανίδης έμεινε πιστός στις ιδέες του και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν είχαν καταρρεύσει τα καθεστώτα του εθνικοσοσιαλισμού στην Ευρώπη. Έμεινε, όπως και ο καθηγητής του Α.Μ. Ανδρεάδης, μακριά από κάθε δημόσιο αξίωμα.

Την πολυδιάστατη προσωπικότητα και το ογκοδέστατο έργο του Δημητρίου Ε. Καλιτσουνάκι (1888-1982) είναι πράγματι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να σκιαγραφήσουμε σ' ένα κεφάλαιο, όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 266). Χρειάζεται συνεργασία πλείστων ειδικών οικονομολόγων, ιστορικών και στατιστικών για ν' αποτιμηθεί το έργο του μεγάλου Κρητικού υπηρέτη της επιστήμης και βαθυστόχαστου λειτουργού της έρευνας και της γνώσεως.

Παρόλα αυτά όμως, δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε την αξιόλογη προσπάθεια που κατέβαλε για να περιγράψει την οικονομική σκέψη του Καλιτσουνάκι που αναφέρεται στη θεωρία των οικονομικών κρίσεων, δίνοντας έμφαση στα λιγότερο γνωστά δημοσιεύματά του στις εφημερίδες «Ε-

στία» (19-21.1.1930) και «Βραδυνή» (30 & 31.7.1933).

Δεν θα παραλείψει ο συγγραφέας (σ. 275) να τονίσει και να εξάρει το σημαντικό έργο του Καλιτσουνάκι στον Μεσοπόλεμο, «Οικονομική Πρόγνωση», το οποίο αποτέλεσε και αποτελεί σταθμό στην ελληνική βιβλιογραφία.

Εκτός από τη διερεύνηση της οικονομικής σκέψης των τεσσάρων Πανεπιστημιακών οικονομολόγων, ο συγγραφέας συμπληρώνει την εικόνα της εξελίξεως της οικονομικής σκέψης του Μεσοπολέμου με τις απόψεις και άλλων Οικονομολόγων, όπως τραπεζικών, υπουργών, νέων επιστημόνων, δημοσιογράφων (σ. 291-469).

Τις απόψεις αυτές ταξινομεί σε δύο περιόδους: εκείνες που αναφέρονται στο νομισματικό πρόβλημα πριν το 1928 και σ' εκείνες που ασχολούνται με τις επιπτώσεις και τις πιθανές διεξόδους από την κρίση του 1929-1932.

Στο τμήμα αυτό πραγματεύεται ο συγγραφέας τις απόψεις των τεχνοκρατών και κυβερνητικών παραγόντων (Κοφινάς, Τανταλιδής, Ευταξίας) για το πρόβλημα της νομισματικής αστάθειας (1922-25) και τη σταθεροποίηση του 1928, χρονιά κατά την οποία ιδρύθηκε η Τράπεζα Ελλάδος και αφαιρέθηκε το εκδοτικό προνόμιο από την ΕΤΕ που το ασκούσε μέχρι τότε. Δύο είναι οι γενικές τάσεις που εμφανίζονται στη σχετική αρθρογραφία.

Η πρώτη ασπάζεται την ποσοτική θεωρία του χρήματος, ζητά ανατίμηση της δραχμής και την ένταξή της σ' ένα ευρύτερο νομισματικό σύστημα, ενώ η δεύτερη απορρίπτει την ποσοτική θεωρία και δίνει έμφαση στην τόνωση της εγχώριας παραγωγής (σ. 291-2).

Η Οικονομική Κρίση του 1929, η

οποία εκδηλώνεται ενάμιση περίπου χρόνο μετά την σταθεροποίηση της δραχμής, κάνει εμφανή τα σημάδια της το 1932. Δημιούργησε ένα κλίμα αντιπαραθέσεως και συγκρουόμενων απόψεων, αν και σε ποιο βαθμό υπάρχει κρίση στη χώρα μας, ενώ η πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στα δυο μεγάλα κόμματα (Φιλελευθέρων – Λαϊκό) θα δημιουργήσει πρόσθετα προβλήματα και θα επιταχύνει την πορεία της χώρας προς την 4η πτώχευσή της.

Ο συγγραφέας διερευνά εξονυχιστικά τις σκέψεις και τις αντιλήψεις που εκφράστηκαν κατά την εξέλιξη της παγκόσμιας κρίσης στην Ελλάδα μέσα από τις σελίδες των περιοδικών της εποχής (Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής, Πλούτος, Εργασία) και μεμονωμένων μελετών νέων τότε επιστημόνων (διδακτόρων, υφηγητών).

Άξια προσοχής είναι η έμφαση που φαίνεται να δίνεται από τους οικονομολόγους για την ολοένα μεγαλύτερη συμμετοχή του κράτους στην οικονομία και την έξοδο από την κρίση.

Στο τρίτο μέρος, «Τελικά συμπεράσματα: Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο» (σ. 4781-483), επαναλαμβάνει ο συγγραφέας τις απόψεις του για τους τέσσερις πανεπιστημιακούς συγγραφείς του Μεσοπολέμου, στους οποίους επικεντρώθηκε η μελέτη, παράλληλα όμως τονίζει τις δύο τάσεις της εποχής, τη φιλελεύθερη και την παρεμβατική.

Ας σημειώσουμε πως πηγές των ιδεών των Ελλήνων οικονομολόγων, όπως εύστοχα επισημαίνει ο συγγραφέας, είναι η Γαλλία και η Γερμανία (σ. 477-79), ενώ δεν απουσιάζουν βέβαια και εκείνοι που σπουδάζουν αποκλειστικά στην Ελλάδα καθοδηγούμενοι

και προωθούμενοι από τον Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη, ένα πραγματικό σπάνιο πνεύμα, του οποίου το έργο παραμένει ως σήμερα μοναδικό για τον πλούτο και την οξυδέρκειά του.

Από τους υπόλοιπους τέσσερις πανεπιστημιακούς, Ζολώτα, Χριστοδουλόπουλο, Καλιτσουνάκι, Στεφανίδη, ο συγγραφέας εξαιρεί την παράδοση που δημιούργησε ο πρώτος τόσο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όσο και στο περιοδικό «Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής» που συνέκδιε με τον Α. Αγγελόπουλο από το 1932 έως το 1943. Αντίθετα, σύμφωνα με το συγγραφέα ο Καλιτσουνάκις δεν δημιούργησε «σχολή» ή «παράδοση» (σ. 483). Χωρίς ομολογούμενως να θέλουμε να υποτιμήσουμε την διεθνώς αναγνωρισμένη συνεισφορά του ακαδημαϊκού Ξενοφώντος Ζολώτα, δε θα πρέπει να παραλείψουμε πως το «μνημειώδες έργο» του Καλιτσουνάκι, το «Αρχείον», αποτελούσε «τον φωτεινό άμβωνα των εξελίξεων, των ανατροπών, των κατακρημνίσεων, των κατακτήσεων..., των ανθρωπιστικών και κοινωνικών ιδεών και ιδεωδών σε ελληνική και παγκόσμια κλίμακα»¹². Άλλωστε από την διδασκαλία του Καλιτσουνάκι γαλουχήθηκαν γενεές και γενεές οικονομολόγων και ακαδημαϊκών δασκάλων.

Συμπερασματικά, η μελέτη αναλύει και διερευνά διεξοδικά ένα ακανθώδες ζήτημα της ελληνικής οικονομίας του Μεσοπολέμου και ανεπιφύλακτα αποτελεί μια σοβαρή όσο και μια προσεγμένη προσπάθεια για την αποσαφήνιση του θέματος, που επιχειρείται για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία.

Σημειώσεις

1. Βλ. Κ. Βαρβαρέσου, «Λόγος εις Νικόλαον Γουναράκην», *Επιστημονικά Μνημόσυνα Καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, σελ. 42-50, Αθήναι 1935.

2. Δ. Καλιτσουνάκι, «Ιωάννης Σ. Ζωγράφος (1844-1927)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. Ζ', σελ. 124-6.

3. Οι νεκρολογίες και οι δημοσιεύσεις έχουν ενημερωτικό χαρακτήρα για τη ζωή και τις σπουδές του Α.Μ. Ανδρεάδη. Ανάλυση του έργου του επιχείρησε ο Ath. Sbarountis στην διερευνητική μονογραφία του «Andre Andreades, Fondateur de Science des Finances en Grece», Πρόλογος Κ. Βαρβαρέσου, Paris 1936. Δημοσιεύθηκε και στη Γερμανική γλώσσα με πρόλογο Κ. Βαρβαρέσου-W. Sompart (Gustav Fischer Verlag, Jena 1940).

4. Βλ. Νικολάου Γ. Μαρματάκη, «Δημήτριος Ε. Καλιτσουνάκις (1888-1982). Η ζωή και το έργο του», *Σπουδαί*, τομ. 33ος, τχ. 33ο, σ. 180-88, 1983.

5. Βλ. Κλαυδίου Μπανταλούκα, *Ιστορική Επισκόπησης του Προπολεμικού Εξωτερικού Δημοσίου Χρέους της Ελλάδος*, σελ. 50-55, Πειραιεύς 1961. Για τις λοιπές επιβαρύνσεις που υπέστη η Ελλάδα μετά την Μικρασιατική καταστροφή πρβλ. Λ.Θ. Χουμανίδη, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος από της Ανεξαρτησίας μέχρι του έτους 1935*, σ. 157-59, εκδ. Σμπίλιας, Αθήνα 1986.

6. Το 1883 είχε δημοσιεύσει μια μικρή διατριβή με τίτλο «Η κατάσταση των οικονομικών σπουδών παρ' ημίν, ιδία δε η σχέσις της νομικής προς την οικονομικήν επιστήμην».

7. Βλ. Γ. Χαριτάκη, *Η Ελληνική Βιομηχανία*, σελ. 2, Αθήναι, 1927.

8. Βλ. και την ελληνική μετάφραση με τίτλο «Τα αίτια της Παγκοσμίου Κρίσεως. Η διατάραξις της ισορροπίας

μεταξύ παραγωγής και καταναλώσεως», *Εργασία*, στ. Β' τεύχος 78, σ. 651-2, 27 Ιουνίου 1931.

9. Α. Ανδρεάδου, «Η εμπορική κρίσις και τα νέα αυτής στοιχεία», *Εργασία*, ετ. Δ' σ. 1328, 17 Σεπτεμβρίου 1933.

10. Βλ. Α.Θ. Αγγελοπούλου, *Ένα παγκόσμιου σχέδιο για την απασχόληση. Κεϋνδιανισμός σε διεθνή κλίμακα*, πρόλογος L.R. Klein, σελ. 11, εκδ. Electra Press 1984.

11. Για τους ποικίλους χαρακτηρισμούς που απεδόθησαν στον Καλιτσουνάκι, πρβλ. Ν. Μαρματάκη, «Δημήτριος Ε. Καλιτσουνάκις...», οπ. π. σελ. 187.

12. Θ. Π. Λιανός «Η Ζωή και το έργο του καθηγητή Πινδάρου Χριστοδουλόπουλου», Επιστημονική Επετηρίδα ΑΣΟΕΕ, σ. 7-10, Αθήνα 1986.

13. Τούτο διαφαίνεται στο δημοσίευμα του «Το Κοινωνικόν Ζήτημα (υπό το φως του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού)», Το Νέον Κράτος, τχ. 17 και 18, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1939. Αναστατική έκδοση «Ελεύθερη σκέψις», 1989, σελ. 87-89.

14. Νικ. Μαρματάκη, «Δημήτριος Ε. Καλιτσουνάκις...», οπ.π., σελ. 184.

Χρήστος Μπαλόγλου

Felix Guattari:

Οι Τρεις Οικολογίες, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1991, σελ. 106

Δέκα περίπου χρόνια μετά την έκδοση του έργου του «Η μοριακή επανάσταση» (*«Le révolution moléculaire»*, 1977, 1980) ο γνωστός ψυχίατρος-φιλόσοφος επανέρχεται στα 1989 με δύο σημαντικά κείμενα: «*Cartographies schizoanalytiques*» και «*Le trois écologies*». Το πρώτο δεν έχει δυστυχώς μεταφραστεί στη χώρα μας, ενώ το δεύτερο εκδόθηκε πολύ επιμελημένα πρόσφατα. Έχοντας κάποιος υπόψη του τον προβληματισμό και τα συμπεράσματα της «Μοριακής επανάστασης» σαν ανάπτυξη-ανανέωση-συνάρθρωση των αγώνων της επιθυμίας και της καθημερινής ζωής, των αγώνων της παραδοσιακής εργατικής

τάξης, των χειραφετητικών κινήματων των δύο πρόσφατων δεκαετιών, κοντολογής μιας νέας σηματοδότησης, «χαρτογράφησης» της επαναστατικότητας του υποκειμένου, για να χρησιμοποιήσουμε και όρους προσφιλείς στο διανοητή, δεν θα δυσκολευτεί να αναγνωρίσει τη συνέχεια και την επίμονη συνέπεια της σκέψης του.

Άλλωστε, το ελληνικό κοινό είχε την ευκαιρία να εξοικειωθεί κάπως με την ψυχολογίζουσα φιλοσοφικοπολιτική σκέψη του μέσω των επανειλημμένων μεταφράσεων έργων του και των συνεντεύξεών του ήδη από το Μάιο του 1973 στο περιοδικό Ηριδα-

νός, από όσων τουλάχιστον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Έχοντας πίσω του την τεράστια γνώση της ψυχαναλυτικής σκέψης του Φρόυντ και την πείρα της αντι-ψυχιατρικής στην κλινική La Borde, τις καλύτερες στιγμές της μαρξιστικής σκέψης και το «καμίνι» του Μάη του 1968 (την πιο πρόσφατη επανασταστική «στιγμή» της Ευρώπης κατά τη γνώμη του), κατάφερε επίμονα και συνειδητά μέσα από μια «διαμεσότητα» (transversalité) των δύο αυτών ρευμάτων σκέψης, να περιγράψει την πορεία των δύο κοινωνικών συστημάτων: του καπιταλισμού ή Παγκόσμιου Ενοποιημένου Καπιταλισμού όπως τον αποκαλεί, και του γραφειοκρατικοποιημένου σοσιαλισμού. Διαγιγνώσκοντας μάλιστα την ομοιότητά τους στο να *ενσωματώνουν*, είτε την βιομηχανική εργατική τάξη, είτε την ευρύτερη μάζα των εργαζομένων και στο να *απαλλοτριώνουν* την αδιαμεσολάβητη έκφραση των επιθυμιών τους (τις αναγνωρίζει σαν στοιχείο υποδομής) μέσω μηχανισμών, όπως η οικογένεια, το σχολείο, ο στρατός, η ψυχιατρική, τα πολιτικά κόμματα κ.λπ., περνά στη φάση της διακήρυξης μιας φιλοσοφίας της απελευθέρωσης, θα λέγαμε, από τα δεινά του Ancient Regime, τηρουμένων των αναλογιών, ήδη στο βιβλίο του η «Μοριακή επανάσταση» (1977, 1980).

Τη βασική θα λέγαμε σκέψη του κειμένου αυτού: «Να σκεφτόμαστε, να ζούμε, να πειραματιζόμαστε, να παλεύουμε διαφορετικά» μέσω χιλιάδων καθημερινών «μοριακών επαναστάσεων» σε όλα τα επίπεδα (υποκείμενο-κοινωνία-πλανητικό περιβάλλον), αναπτύσσει και συγκεκριμενοποιεί κατά τη γνώμη μας ο F. Guattari στο πρόσφατο βιβλίο του με τον παραπλανητικό τίτλο «Οι Τρεις Οικολογίες». Και λέμε παραπλανητικό γιατί

σε όλη τη διάρκεια του κειμένου του ο διανοητής δεν παύει να τονίζει ότι οι υποτιθέμενες τρεις οικολογίες, η *νοητική (ανθρώπινη)*, η *κοινωνική και η περιβαλλοντική*, αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα, η οποία πρέπει να συναρθρωθεί ηθικοπολιτικά από μια *οικοσοφία*, όπως ο ίδιος την αποκαλεί.

Στην αρχή του βιβλίου του ανιχνεύει με συμπυκνωμένη ενάργεια τις συνέπειες της τρίτης τεχνολογικής επανάστασης, του Παγκοσμίου Ενοποιημένου Καπιταλισμού και του γραφειοκρατικοποιημένου σοσιαλισμού. Διαπιστώνει δηλαδή, ότι και στα δύο κοινωνικοπολιτικά συστήματα υπάρχει μια προϊούσα σύγχυση της σχέσης του Υποκειμένου με το κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό και το πολιτιστικό, ώστε τα αποτελέσματα να εμφανίζονται μέσα από τα φαινόμενα της εκτεταμένης ανεργίας, της περιθωριακότητας και της αδράνειας των μαζών, της εξαθλίωσης του Τρίτου Κόσμου, την ισοπέδωση του υποκειμένου μέσα από εντεινόμενους μηχανισμούς *ενσωμάτωσης* (όπως τα μαζικά μέσα ενημέρωσης στα οποία επιτίθεται δριμύτατα) και *καταστολής* και τέλος την συνεχιζόμενη καταστροφή του περιβάλλοντος στο όνομα της «ορθολογικής» αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου.

Μέσα σ' αυτόν τον απαισιόδοξο «χάρτη» των προβλημάτων η απάντηση θα έρθει σύμφωνα με τον συγγραφέα μέσω της οικοσοφίας και σε πλανητική κλίμακα. Η οικοσοφία ορίζεται σαν η ηθικοπολιτική συνάρθρωση των τριών οικολογικών φασμάτων: περιβάλλον, κοινωνικές σχέσεις και ανθρώπινη υποκειμενικότητα. Προκύπτει μέσα από την κατάφαση των αξιών της μοναδικότητας, της διαφορετικότητας, της μι-

κρο-κοινωνικής και μικροπολιτικής πρακτικής, της αλληλεγγύης, της συνέχισης των «μοριακών επαναστάσεων» του υποκειμένου, που ενεργοποιείται σε καθημερινή κλίμακα, που δεν θέλει να αντιπροσωπεύεται, που δημιουργεί νέα «παραδείγματα» ζωής και συλλογικής δράσης. Κατόπιν περιγράφει την κοινωνική οικολογία σαν επαναπροσδιορισμό των σχέσεων του ζευγαριού, της οικογένειας, των εργασιακών σχέσεων και των άλλων κοινωνικών σχέσεων προς την κατεύθυνση της «θέσμισης», έξω και πέρα από τους υπάρχοντες θεσμούς, νέων πρακτικών κατά τις οποίες τα δρώντα υποκείμενα ή οι συλλογικότητες κάλλιστα θα μπορούν να θρυσκούν κοινούς δρόμους, αλλά και να πορεύονται χωριστά. Αυτό θα γίνεται και με τη συμμαχία των διαφόρων συνιστωσών των νέων επαναστατικών υποκειμένων (νεολαίοι, φοιτητές, γυναίκες, άνεργοι, καταπιεσμένες μειονότητες, ανιδεϊκευτοί εργάτες, διανοούμενοι-προλετάριοι) με ένα κομμάτι της παραδοσιακής εργατικής τάξης, το λιγότερο «εξασφαλισμένο» και το λιγότερο εξαρτημένο από τη γραφειοκρατία και τέλος τους επίσης λιγότερο «εξασφαλισμένους» τεχνοκράτες.

Συνεχίζοντας διαπραγματεύεται την έννοια της νοητικής ή ανθρώπινης οικολογίας, η οποία έχει να κάνει με την επανακατάφραση του ανθρώπινου σώματος και της ψυχής, της φαντασίας και του ονείρου και με την

ανεύρεση τρόπων αντίδρασης στην ομοιογενοποίηση των μαζικών μέσων και της τηλεματικής, στον κομφορμισμό της μόδας κλπ., ώστε τα υποκείμενα να δρουν περίπου σαν «καλλιτέχνες» και όχι σαν μαριονέττες.

Αφού ξαναεπιστρέφει σε μια δριμεία επίθεση κατά του Ενιαίου Παγκοσμιοποιημένου Καπιταλισμού με θέσεις γνωστές και από τη «Μοριακή Επανάσταση» έρχεται να ορίσει την περιβαλλοντική οικολογία σαν κάτι πέρα από ψευδοεπιστημονισμούς και φυσιοκρατικούς ρομαντισμούς καθώς και σαν επίθεση διάσωσης της φύσης μέσα από ένα πρίσμα ηθικοπολιτικής και αισθητικής φιλοσοφίας. Χωρίς να αγνοεί τους κινδύνους έλλειψης συντονισμού του ατομικού και του συλλογικού, του διαφορετικού και του μοναδικού και χωρίς να είναι υπερβολικά αισιόδοξος ο Guattari για την πιθανότητα υπέρβασης των σημερινών μορφών βαρβαρότητας καταλήγει: «κι όμως ακριβώς στη συνάρθρωση της υποκειμενικότητας εν τη γενέσει της, του κοινωνικού σε κατάσταση μετάλλαξης, του περιβάλλοντος στο σημείο, όπου μπορεί να επανεφευρεθεί, θα παιχτεί η διέξοδος από τις μεγάλες κρίσεις της εποχής μας» (Σελ. 71). Σίγουρα η πρωτότυπη, εικονοκλαστική σκέψη του μέσα στην απέραντη απαισιοδοξία και καταστροφολογία των καιρών μας αποτελεί ένα φωτεινό φιλοσοφικοπολιτικό «πάρδειγμα».

Ευαγγελία Νικάκη.

Κ. Παπαϊωάννου:

Κράτος & Φιλοσοφία, (ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ),

Εναλλακτικές εκδόσεις «Κομμούνα», 1990

Εισαγωγή -επιμέλεια: Γ. Καραμπελιά, Αθήνα, σελ. 226

Αντικείμενο του βιβλίου του Κ. Παπαϊωάννου «Κράτος και Φιλοσοφία» είναι ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ. Πρόκειται για το πρώτο μέρος ενός ευρύτερου έργου με τίτλο «Τα θεμέλια του Μαρξισμού», που περιλαμβάνει ακόμα το εξαντλημένο «Ο Μαρξ και η τεχνική». Το έργο του Παπαϊωάννου, μολοντί εξαιρετικά πολύπλευρο και μεταφρασμένο σε πολλές γλώσσες είναι πολύ λίγο γνωστό στην Ελλάδα, απ' όπου σε νεαρή ηλικία έφυγε για τη Γαλλία, ως υπότροφος του Γαλλικού Ινστιτούτου μετά τα Δεκεμβριανά. Είχε λάβει ενεργό μέρος στο αριστερό κίνημα ως μέλος του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Στη Γαλλία δίδαξε φιλοσοφία στη Σορβόνη, κοινωνιολογία στη Σχολή Ανωτέρων Σπουδών, φιλοσοφία στη Ναντέρ και στην Ecole Pratique des hautes études.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου αντλεί τον τίτλο του –Camera obscura– από την έκφραση που χρησιμοποίησε ο Μαρξ για να χαρακτηρίσει τη σχέση του ανθρώπου με την πραγματικότητα, καθώς η τελευταία διαθλάται μέσα από την ιδεολογία: αυτό που κάνει την ιδεολογία δυνατή είναι ο περιορισμένος χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων μέσα στην Ιστορία· ανατρέχοντας στο Χέγκελ ο Παπαϊωάννου δείχνει τη ρίζα της μαρξιστικής διαλεκτικής στην Εγελειανή αντίληψη του Χρόνου. Όπως σύμφωνα με την αντίληψη αυτή μέσα στο Χρόνο εξελίσσεται η ανθρώπινη συνείδηση κατακτώντας ένα ένα τα στάδια της ανά-

πτυξης της με τις αναγκαίες διαμεσολαθήσεις (άνθρωπος-φύση, άνθρωπος-άνθρωπος, ύπαρξη-ουσία, αντικειμενικότητα-υποκειμενικότητα, ελευθερία-ανάγκη) αντίστοιχα στη Μαρξιστική σύλληψη, η ανθρώπινη εμπειρία της αποξένωσης και της ιδεολογίας, η αδυναμία της Γνώσης, εξυφαίνονται από την ανθρώπινη ανεπάρκεια που επιβάλλει η περιορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσα στην Ιστορική εμπειρία. Υπ' αυτή την έννοια για τον Χέγκελ και τον Μαρξ η Ιστορία είναι ένα αίνιγμα που θα λυθεί από το πλήρωμα του Χρόνου. Η λύση του έχει κοινό όνομα στους δύο φιλοσόφους αφού μέσα στη διαλεκτική ορολογία ορίζεται ως η άρση, ή υπερνίκηση (Aufhebung) της αποξένωσης, ως η άρση της δυστυχίας της συνείδησης. Περιγράφοντας την εγελειανή θεωρία της εμπειρίας της συνείδησης, ο Παπαϊωάννου αντιπαραβάλλει, χωρία από τον Μαρξ και τον Χέγκελ για τον κλασικισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, τη θρησκευτική εμπειρία, τον κόσμο της οικονομίας και τη σχέση δημόσιου με ιδιωτικό, έτσι ώστε να γίνει κατανοητό ότι ολόκληρος ο φιλοσοφικός Μαρξ συνδιαλέγεται και ακολουθεί πιστά το πνεύμα του δασκάλου του. Με οδηγό τη διαμάχη της συνείδησης με την ιστορική της ύπαρξη μέσα στο Χρόνο, με στόχο τη συμφιλίωση των δύο, ο Χέγκελ διατύπωσε με μοναδική διαύγεια τις αντιθέσεις που τραυματίζουν, διχάζουν και αποξενώνουν το

ανθρώπινο πνεύμα στη διάρκεια της Οδύσσειάς του. Το ελεύθερο ήθος της ελληνικής Πόλεως είναι το πρόπλασμα μιας διαλεκτικής θέσης που χρησιμεύει σαν κριτήριο και μέτρο της συμφιλώσης των αντιθέτων μέσα και έξω από την ανθρώπινη ψυχή, αφού μέσα σ' αυτή την Πόλη γεννήθηκε και έζησε σαν αναλαμπή η άρση της αντίθεσης του ανθρώπου με την κοινωνία και την εποχή του. Όπως οι ηγέτες της Γαλλικής επανάστασης έβλεπαν τους εαυτούς τους σε συνεχιστές αυτού του πνεύματος που ξαναέκανε πολιτικά όντα (πολίτες) τους ανθρώπους θγάζοντάς τους από την ετερονομία, έτσι και ο Χέγκελ είδε σ' αυτή την επανάσταση την επιστροφή του ελληνικού πνεύματος, μετά τη μεσολάβηση της χριστιανικής εμπειρίας. Αυτή η τελευταία, κατοπτρισμός της δυστυχίας της συνειδήσης που τοποθετεί την υπερνίκηση των αντιθέσεων στο επέκεινα, συνοδεύει την ανάδυση της υποκειμενικότητας, αφού για πρώτη φορά ο άνθρωπος, αποσπασμένος βίαια από την πολιτική, εγκόσμια πραγματικότητα, έρχεται απομονωμένος να σταθεί αντιμετώπιος, αποκλειστικά με το θεό και την προσωπική του μοίρα και ταυτότητα. Ο Χέγκελ είδε μέσα στην αστική κοινωνία της εποχής του όλα όσα κινητοποιούν τη μαρξιστική κριτική: την ανθρώπινη εργασία ως αποξένωση και την έλλειψη νοήματος της πράξης που εκτελείται μέσα σ' αυτήν ως πράξης ετερόνομης που υλοποιεί μια ξένη απόφαση, το διχασμό ανάμεσα στις διακηρύξεις της αστικής ηθικής και την μάχη των υλικών συμφερόντων, την αντίθεση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, την αναρχία της παραγωγής και τις κρίσεις υπερπαραγωγής μέσα στην καπιταλιστική οικονομία.

Το πρώτο μέρος τελειώνει μ' ένα διεισδυτικό παραλληλισμό ανάμεσα στο πλατωνικό και το εγγελεϊανό εγχείρημα. Όπως η πλατωνική φιλοσοφία είναι μια απόπειρα να δοθεί απάντηση στην εκπαιδευτική, ηθική και πολιτική κρίση της αθηναϊκής πόλεως, να οργανωθεί η τελευταία με κινητήρια έννοια, την «ανάμνηση» του «κατά τ' αυτά όντος», έτσι και η εγγελεϊανή φιλοσοφία υιοθετώντας την κατηγορία της *Eπίηνηση* (ανάμνηση-εσωτερίκευση ενός εξωτερικά δοσμένου) επιζητάει τη δημιουργική όσμωση του πνεύματος όχι με το αχρονικό «Είναι» των Ιδεών, αλλά με το πλήρες χρονικότητας «Γίνεσθαι» της ανθρώπινης ιστορικής περιπέτειας. Είναι ο Χρόνος και η συνειδηση του Χρόνου, κατηγορίας ριζικά ξένης στην κλασική αντίληψη για την Ιστορία που συμφιλώνει τον άνθρωπο με το πάρελθόν του και που διαφοροποιεί την ιστορικά περιορισμένη μαρξική κατηγορία της ιδεολογίας από την άχρονη πλατωνική «δόξα».

Στο δεύτερο μέρος, αφιερωμένο στη Μαρξική κριτική του Κράτους, αναλύεται η φιλοσοφική απαγκίστρωση του μαθητή από το δάσκαλο, του Μαρξ από τον Χέγκελ, καθώς φωτίζονται οι αντιλήψεις που τους διαφοροποιούν στο ζήτημα του Κράτους: για τον Χέγκελ, το Κράτος είναι εκείνο που συμφιλώνει τις αντιθέσεις των ατόμων που σπαράσσουν την αστική κοινωνία στην τυφλή τους σύγκρουση. Πρόκειται για το αστικό Κράτος που γεννά η μεγάλη Επανάσταση και που, αιρόμενο πάνω από την ανορθολογικότητα και την αναλήθεια της κοινωνίας των ιδιωτών, ορίζει και υπερασπίζεται το γενικό συμφέρον. Αλλά, όπως δείχνει η ανάλυση του Παπαϊωάννου, ο Μαρξ υπέβαλλε το εγγελεϊανό Κράτος στην ίδια

κριτική που ο Χέγκελ είχε υποβάλλει τη θρησκεία. Το Κράτος, ικανοποιεί με τον ίδιο, δηλαδή με τον φανταστικό, αναληθή, τρόπο που ικανοποιεί η θρησκεία και η ιδεολογία. Η αυθεντική υπερνίκηση των αντιφάσεων της αστικής κοινωνίας δεν είναι το αστικό Κράτος παρά ο κομμουνισμός, η μοναδική πραγματικότητα που μπορεί να έχει την τιμή να θεωρείται η λύση του αινίγματος της Ιστορίας. Όπως η θρησκεία διαμεσολαβεί τον άνθρωπο με τον κόσμο, έτσι και το κράτος διαμεσολαβεί τη σχέση του με την κοινωνία κι όπως η θρησκεία υπάρχει και κυριαρχεί επειδή ο κόσμος είναι παράλογος, έτσι και το Κράτος υπάρχει και κυριαρχεί επειδή η κοινωνία είναι παράλογη.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου ο Παπαϊωάννου υποβάλλει σε κριτική τις αντιλήψεις του Μαρξ για την αστική κοινωνία. Αναφερόμενος στη Μαρξική διάκριση των τεσσάρων περιόδων της ανθρώπινης ιστορίας (ασιατικός τρόπος παραγωγής, αρχαίος τρόπος παραγωγής, φεουδαρχία, αστικός τρόπος παραγωγής), δείχνει την αδυναμία εφαρμογής του διώνυμου, παραγωγικές δυνάμεις – παραγωγικές σχέσεις στην εξέλιξη από τη μια περίοδο στην άλλη. Ο «ασιατικός τρόπος παραγωγής», που, οπωσδήποτε, αφορά την Ασία, αναφέρεται με ισοπεδωτικό τρόπο σ' ένα σύνολο από πολιτισμούς και τρόπους παραγωγής, ενώ η φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας, όπως προκύπτει από την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών δεν είναι ιστορικό «στάδιο», παρά καθεστώς που εμφανίζεται σ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας και συνοδεύει όχι την ανάπτυξη, αλλά την καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων. Η αστική κοινωνία, οι αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας

και οι αστικές τάξεις, που σ' αυτές βλέπει ο Μαρξ το θέατρο της εξέλιξης της ιστορίας, ήταν πάντοτε πολύ περισσότερο ανεπτυγμένες στην Ασία παρά στην Ευρώπη μολονότι η Δημοκρατία πρωτοεμφανίστηκε στη δεύτερη και όχι στην πρώτη. Η «οικονομική» κοινωνία είναι αποκλειστικά δυτικοευρωπαϊκό φαινόμενο. Το αρχαίο ελληνικό «ἄστυ», όπως και το ρωμαϊκό αντίστοιχο αφορά μια μη ολοκληρωμένη αστική κοινωνία, όπου το αντιοικονομικό πνεύμα (Beigneural σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση που χρησιμοποιεί ο Παπαϊωάννου) διαχέεται σ' ολόκληρη την κοινωνία επιβάλλοντας μια «φεουδαρχοποίηση» των αστών. Αντίθετα, το μεσαιωνικό «ἄστυ», δεν είναι ο συνουρισμός των αθηναίων και των ρωμαίων αριστοκρατών, αλλά των φυγάδων δουλοπαροίκων και των liberi homines. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στην ανθρώπινη ιστορία, όπου η διαίρεση των τάξεων προκύπτει ως έκφραση των παραγωγικών σχέσεων όπως στην καπιταλιστική κοινωνία, πράγμα που ο Παπαϊωάννου δείχνει μέσα από την διερεύνηση φαινομένων όπως το καθεστώς των ινδικών καστών, η επικράτηση του χριστιανικού κλήρου σε κοινωνική τάξη, η διαμόρφωση των φεουδαρχικών τάξεων και τέλος η διαμόρφωση του ρωσικού κράτους από τον Ιβάν τον Τρομερό μέχρι το Μεγάλο Πέτρο. Η ανάδυση της διευθυντικής γραφειοκρατίας (σώματος που κατά τον Χέγκελ πραγματοποιεί τον εξορθολογισμό της αστικής κοινωνίας και κατά τον φιλελεύθερο Μαρξ δεν είναι παρά περιττές δαπάνες, ενώ ήδη όπως επισημαίνει ο Παπαϊωάννου είχε διαγνωστεί μέσα στις αναλύσεις των Τρότσκι, Μπουχάριν και της Γ' Διεθνούς μέσα στον καπιταλισμό, ως συνέπεια της συγκεντρο-

ποίησης των κεφαλαίων). Δεν γινόταν ορατή μέσα στο σοβιετικό Κράτος, όπου σ' αντίθεση με τον καπιταλισμό, αναλάμβανε η ίδια την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αντί να προκύπτει από αυτές σύμφωνα με το μαρξιστικό σχήμα. Ο Παπαϊωάννου ανατρέχοντας στις ριζικά φιλελεύθερες πολιτικές αντιλήψεις του Μαρξ, δείχνει την απόστασή τους τόσο από την ανάλυση των Λένιν και Κάουτσκι για τον υπερταξικό χαρακτήρα των επαναστατών διανοουμένων όσο και από το λενινιστικό μοντέλο της οργάνωσης, τονίζοντας τις αναλογίες ανάμεσα στην εγγελευμένη αντίληψη της διορθωτικής διαμεσολάβησης (mediation) του κράτους απέναντι στην κοινωνία και στην ορθόδοξη λενινιστική αντίληψη της αντίστοιχης διαμεσολάβησης του κόμματος απέναντι στην εργατική τάξη. Υπ' αυτή την έννοια τα κομμουνιστικά κόμματα αντιστοιχούν σε ένα είδος «παθολογίας του εγγελευμένου κράτους» και η εγγελευμένη αντίληψη της άναρχης, τυχαίας και ανορθολογικής συμπεριφοράς των υποκειμένων της αστικής κοινωνίας φωτίζει περισσότερο από κάθε «μαρξισμό» τη θέση του Σαρτρ σύμφωνα με την οποία, εξαιτίας της αποβλακωτικής «σχολής του εργοστασίου», το προλεταριάτο χωρίς το κόμμα δεν είναι παρά ένα κονιορτοποιημένο συνοθύλευμα ατόμων χωρίς ελπίδα απολύτρωσης.

Παρ' όλο που σήμερα έχουν περάσει περισσότερα από τριάντα χρόνια από τη συγγραφή του βιβλίου, και παρ' όλο που η κριτική του σοβιετικού καθεστώτος πέρασε όχι μόνο από τη φάση του «όπλου της κριτικής» αλλά

και από την «κριτική των όπλων», ο ζωντανός χαρακτήρας του βιβλίου του Παπαϊωάννου το καθιστά συναρπαστικό, όσο συναρπαστικός μπορεί να είναι όχι μονάχα ένας διανοητής αναστήματος, αλλά κι ένας συγγραφέας με απέραντη παιδεία και αληθινά κλασικό ύφος γραφής. Η φιλοσοφική πραγμάτευση της σχέσης του Χέγκελ με τον Μαρξ, η διαύγηση των πλευρών εκείνων μέσα στη σκέψη τους, που τους καθιστούν ζωντανούς κι επίκαιρους, όλα όσα κάνουν μια ολόκληρη παράδοση σκέψης να μας αγγίζει και να μας αφορά προσωπικά πέρα από τη στενότητα που μας επιβάλλει ν' ασχολούμαστε με τις πνευματικές μόδες, είναι στοιχεία παρόντα στη σκέψη του Παπαϊωάννου. Όσο η παράδοση της φιλοσοφίας θα συνεχίζει να ζει, κι όσο θα βλέπουμε τον Μαρξ όχι σαν παρωχημένο, ξεπερασμένο απολίθωμα, ούτε σαν το ultimum της ανθρώπινης σκέψης (γιατί συνήθως τον βλέπουμε, όπως και πολλούς άλλους, έτσι ή αλλιώς) τόσο θα μπορούμε να συμφωνήσουμε μ' αυτό που λέει ο Παπαϊωάννου: «Γι' αυτό, εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Μαρξ αγαπούσε να επαναλαμβάνει ότι, «ότι δεν είναι μαρξιστής». Ο Μαρξ έφτασε στο «μαρξισμό» δια της φιλοσοφίας, ενώ οι μαρξιστές έγινα μαρξιστές ακολουθώντας ένα ριζικά αντιφιλοσοφικό δρόμο· έτσι, μάταια οι καλύτεροι μαρξιστές κατήγγειλαν το «χυδαίο μαρξισμό»: η ίδια η λογική τους ήταν τέτοια ώστε έκανε αδύνατη κάθε σαφή και οριστική διάκριση ανάμεσα στο «μαρξισμό» και το «χυδαίο μαρξισμό»...

Μιχάλης Παπανικολάου

